

MA'MER B. RÂŞİD (ö. 154/771)' İN EL-CÂMİ'İ SANILAN İKİ YAZMA HAKKINDA TESPİTLER

Yrd. Doç Dr. Mirza TOKPINAR*

(SOME OBSERVATIONS ABOUT TWO MANUSCRIPTS KNOWN AS
MA'MAR B. RÂSHID'S JÂMI')

Hadis bilgini Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' adında bir hadis mecmuası yazdığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. Son yıllarda araştırmacılar tarafından bu esere ait oldukları sanılan iki nüsha bulunmuş ve neşredilmiştir.

Bu makalede el-Câmi' in muhtevası hakkında kaynaklarda verilen bilgilerle mevcut nüshaların muhtevaları karşılaştırılarak bunların, el-Câmi' olup olmadıkları tartışılmaktadır. Ayrıca nüshaların hadisleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Nous apprenons des ressources que le savant de hadiṭ Ma'mar b. Rashid a écrit une oeuvre de hadiṭ sous le nom de al-Jâmi'. Deux manuscrits pensés appartenir à cet oeuvre par les chercheurs a été trouvée et a été publiée.

Les connaissances données par les ressources à propos du contenu du al-Jâmi' et le contenu des manuscrits trouvés sont comparés dans cet article. Aussi les connaissances réunies sur l'écrivain de cet oeuvre et de ses études ont étudié avec les

---

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

particularités devant s'y trouver, et avec tout cela le fait que les manuscrits á de Jâmi' ou pas sont discuté.

ANAHTAR TERİMLER

Ma'mer b. Râşid, El-Câmi, Hadis

GİRİŞ

Hadis usulü bilginleri, son zamanlarda tartışmalara neden olan, hadislerin kitâbeti, tedvin ve tasnifi konularına eserlerinde geniş yer vermişler; hadislerin yazıyla tespiti, yani yazılı belge haline getirilmesi, bu belgelerin toplanması, sonra da çeşitli metotlara göre tasnifi ile ilgili olarak, bize ulaştırdıkları bilgilerle, gerek söz konusu problemlere dair rivayetlerin güvenilirliklerini açıklamak, gerekse ihtiva ettikleri hususların anlaşılmasını sağlamak için takdire şayan gayretler sarf etmişlerdir. Günümüzde özellikle batılı araştırmacılar tarafından ileri sürülen, hadislerin, yalnızca folklorik bir kültürün sonucu olarak üretilen rivâyetlerin hadis bilginlerince derlenip kitaplara geçirilmek suretiyle oluşturulduğu iddiası ve pek de güven vermeyen bilgilerden ibâretmiş gibi gösterilmeye çalışılması,¹ bu konular etrafında gelişen tartışmaları hızlandırmış, bu arada Müslüman araştırmacıları da yeni araştırmalara sevk etmiştir.² Doğal olarak bu tartışmalar, hadis ilmi ile meşgul olanları, hadislerin kitâbeti, tedvin ve tasnifi konularının, hadislerin güven verici metotlarla zamanımıza ulaşıp ulaşmadıkları ile de ilgili oldukları, hadislerin sıhhati konusundaki yanlış iddiâlara, hadislerin bu tarihî macerası hakkında doğru bilgi-

¹ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 11-15; Ali Yardım, *Hadis II*, s. 8-9.

² Bazı batılı araştırmacıların, çalışmalarını hadislerin otantik olup olmaması meselesi üzerinde yoğunlaştırıp geleneksel batılı kanaatten farklı sonuçlara ulaştıklarını, bu konularla ilgili batıda oluşturulan anlayışı tenkit ettiklerini de belirtmeliyiz, bk. H. Motzki, "The Al-Musannaf of Abd al-Razzak al-San'ani as a Source of Authentic Ahadith of the First Century A.H.", *Journal of Near Eastern Studies*, 50 (1991), Chicago, pp. 1-22.

lere sahip olunursa yeterli ve ikna edici cevaplar verilebileceği anlayışına ulaştırmıştır. Bu anlayış sonucu, hadis ile ilgili pek çok konu, lehte veyaaleyhte olan her iki grup tarafından da bazen sırf bu maksatla ele alınmıştır. Hadisin otantikliği hakkında olumsuz kanaate sahip olan batılılara karşılık, olumlu kanaate sahip olan Müslüman araştırmacılar, özellikle günümüze yakın yıllarda yoğun bir şekilde yeni araştırmalara yönelmişler ve önemli eserler vermişlerdir. Hadislerin otantikliği ile doğrudan ilgili olmayan çalışmalarda bile -Fuat Sezgin'in, Buharî'nin *Sahih'i* üzerine yaptığı araştırmasında ve başka araştırmalarda görüldüğü gibi- hadislerin kitâbeti, tedvin ve tasnifi konularına da değinme ihtiyacı duyulmuş, böylece hadislerin temelde sahih ve güven verici bir metotla kaydedilip zamanımıza ulaştırıldığı ispat edilmeye çalışılmıştır.

Her tepkisel davranışta olduğu gibi burada da doğrular ortaya konulurken bir takım aşırı gitmeler görülmüş, bu arada acele karar vermekten kaynaklanan yanlışlıklara düşülmüştür. Bu türlü yanlış davranışların konumuzla ilgili yanı, ilk hadis musannıflarından Ma'mer b. Râşid (154/771)'in eseri olarak kaynaklarımızda adına sıkça rastlanan *el-Câmi'* in nüshaları sanılan iki yazmanın, İslâm dünyasında hemen eserin aslı imiş gibi kabul görerek, hadislerin yazıyla tespiti çalışmalarının erken dönemde başladığına delil olacakları düşüncesiyle değerlendirilmeleridir. Nitekim bu amaçla Fuad Sezgin, önemli bir keşifte bulunma heyecanıyla nüsha hakkında bir makale yazmış,³ yıllar sonra bir başka araştırmacı da, diğer nüsha üzerinde tetkiklerde bulunup bu doğrultuda açıklamalarda bulunmuştur.⁴

Öncelikle şunu belirtmeliyiz ki, bir çeşit ön kabulle ele alınmış olsalar da bu çalışmalar, elbette ilim dünyasına önemli katkılar sağlamış ve gündemde olmayan veya pek vurgulanmayan bazı bilgileri gündeme getirmiştir. İleride açıklanacağı gibi, Ma'mer 'in *el-Câmi'* inden, Abdurrazzâk

---

³ Bk. Fuad Sezgin, *Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i*, *Türkiyât Mecmuası*, XII, ss. 115-134. İstanbul, 1955.

⁴ Bk. Bünyamin Erul, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı eserinin Kadim Bir Nüshası*, *İslâmiyât*, C. I, sayı, 2, ss.125-133. Ankara 1998.

(2 11/827)'m, seçip eseri *el-Musannef*'ı yazdıktan sonra, eserine almadığı ve büyük bir ihtimalle güvenmediği hadislerden oluşan söz konusu nüshaların, eserin aslı imiş gibi takdim edilmeleri, bu çalışmalarda zikredilen, hadisin yazıyla tespiti konusundaki bilgilerin hem güvenilirliklerinden şüphelenilmesi, hem de ileri sürülen bilgilerin yanlış yahut gerçek değillermiş gibi değerlendirilebilecekleri tehlikesine yol açmıştır. Bu nedenle bize göre bu türden araştırmalarda, önce eserin aslı ile ilgili bilgiler toplanmalı, eldeki yazmanın eserin aslı olup olmadığı mutlaka belirtilmeli, sonra yazmalar incelenerek yazma hakkında bilgi verilmeli ve daha sonra bu yazmaya dayanarak ileri sürülecek iddia ve üretilecek bilgilere geçilmelidir.

Esasen, Ma'mer 'in *el-Câmi*' i sanılan nüshalardan biri, hicrî IV. Yüzyıla, diğeri de hicrî VII. Yüzyıla aittir.⁵ Yani her iki nüsha da hadislerin yazıyla tespiti konusundaki itirazlara cevap vererek, onların erken dönemlerde yazılmaya başlandığını 'doğrudan' kanıtlayacak belge niteliği taşımamaktadır. Çünkü hadisin yazılı belge haline getirilmesi meselesinde tartışma nedeni olan konu, Müslümanlar tarafından, hadislerin, Hz. Peygamberin sağlığından itibaren yazılmaya başlandığının kabul edilmesi, müsteşrikler tarafından da bu kanaate karşı çıkılarak, hadis kitâbetinin Hz. Peygamberden iki yüzyıl sonra gerçekleştiğinin ileri sürülmesidir. Bu durumda söz konusu tartışma, her iki nüshanın da yazılmasından önceki asırlarla ilgili olduğundan, onların, zamana gelmiş olmaları, hadis kitâbetinin başlama zamanının tespiti problemini çözmeye katkı sağlamayacaktır. Bu hususlarla ilgili bilgiler, eğer kabul etmek isterlerse, batılları ikna edecek miktar ve seviyede kaynaklarımızda bulunmaktadır. Son zamanlarda özel araştırmalar da yapılmış ve çok araştırmacı tarafından, problem farklı açılardan ele alınarak, konu açıklığa kavuşturulmuştur.⁶ Bu durumda bizim, ilk dönem kaynak eserlerinden olan ve bir bütün halinde elimizde bulunsaydı, hadis ve İslâmî ilimlerin diğer dallarına ait

⁵ Nüshalar hakkında ileride bilgi verilecektir.

⁶ Bk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulusi Yavuz), İstanbul 1993; Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sunneni Kable't-Tedvin*, Kahire 1963; T. Koçyiğit, *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tespiti*, Ankara 1957 (basılmamış doktora tezi).

pek çok meseleyi aydınlatıp yeni çözümlere kavuşturabileceğine inandığımız *el-Câmi'* in, hadislerin pek çoğunun zamanımıza güven verici bir şekilde ulaştığını anlatmak için, mutlaka yazmasının bulunmasına, ihtiyaç kalmamaktadır. Ma'mer 'in, *el-Câmi'* adında hadise dair bir kitap yazmış olduğu yolundaki bilgiler, hadislerin tasnifinin erken denilebilecek bir dönemde başladığını tabii ki kanıtlamaktadır. Ama, bu eser tam olarak zamanımıza ulaşmasa bile, ilk dönem hadis kaynaklarındaki söz konusu eser hakkında verilen bilgiler, zaten yeterli delili oluşturmaktadırlar.

Batılların hadisin kitâbeti, tedvin ve tasnifi hakkındaki yanlış bilgileri elbette düzeltilmelidir. Fakat özellikle *el-Câmi'* sanılan nüshalar hakkında ileri sürülen iddiaların, bizi hem ilmî bir yanlışlığa sürükleyebileceği, hem de eser ve müellifi hakkındaki yanlış bilgilerin, doğru bilgi imiş gibi kabul görebileceği tehlikesine karşı dikkatli olunmalı ve anlatılanlar, güvenilir bilgilerle açıklanmalıdır.

Biz araştırmamızda, ilk dönem hadis kaynaklarında bulunan, Ma'mer 'in *el-Câmi'* nin muhtevası hakkındaki bilgilerle, bugün elde mevcut nüshaların muhtevalarını karşılaştırarak, bu nüshaların *el-Câmi'* olup olmadıkları hususunda bir sonuca varmaya çalışacağız. Bu çalışmayla, hadis ilmi açısından gerçek bilgilere dayanan ve hakkında kaynaklarımızda pek çok bilginin bulunduğu kitâbet, tedvin ve tasnif konularında, bazı yanlış bilgileri tashih edip gerçek dışı iddialara cevap verelim derken, yanlış ve bizi tehlikeli sonuçlara götürebilecek durumlara düşülmemesi için ilim dünyasının dikkatini çekeceğiz. Ancak önce, hadislerin kitâbeti, tedvin ve tasnifi ve Ma'mer b. Râşid hakkında kısa bilgi verelim.

A. HADİSİN KİTÂBETİ, TEDVİN ve TASNİFİ

Ma'mer'in, *el-Câmi'*inin bulunduğunu söyleyerek, hadislerin erken dönemde yazılıp birer belge haline getirilmelerinin çok önceden başladığını göstermek için, bir takım zorlamalara gitmeye gerek yoktur. Çünkü bütün kesimleriyle toplumun tamamının yüklendiği, toplumsal bir faaliyet olarak yürütülmesine de, hadislerin, daha Hz. Peygamberin sağlığında yazılmaya başlandı-

ğına dair elimizde güvenilir bilgiler bulunmaktadır.⁷ Hz. Peygamberin vefatından sonra ise bu faaliyet hem imlâ, hem de hıfz metoduyla yürütülmüş ve toplumda önemli sayıda kimsenin katıldığı bir çalışma halini almıştır. Çok yaygın ve bolca, fakat dağınık bir şekilde bulunan bu metinler, daha sonra halife Ömer b. 'Abdulazîz (102/720)'in isteği ve talimatı doğrultusunda bir araya getirilmeye başlanmış (tedvin); çeşitli rivâyetlerde, odalar dolusu ve develer yükü ağırlığında olduğu belirtilen bu belgeler,⁸ daha sonra, müsned, mu'cem ve câmi' gibi farklı sistemlere göre ayrılarak düzenlenmiş (tasnif) ve kitaplar yazılmıştır. Hadisin söz konusu merhalelerine ait bilgileri ihtiva eden kaynaklardan bir kısmı zamanımıza ulaşmış ve bunlardan bir kısmı da basılmıştır. Zamanımıza gelemeyenlerin çoğunun adı, kaynaklarımızda zikredilerek, sonraki nesiller haberdar edilmiş, bir kısmı da, kısa bilgilerle tanıtılmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, tartışma konularından hadisin kitâbeti, tedvin ve tasnifi hakkında bilgileri ilk usul kaynaklarında ve bu konulara tahsis edilmiş olan İbn Abdi'l-Berr (463/1071)'in, *Câmi'u Beyâni'l-İlm ve Fadlihi* adındaki kitabı ile el-Hatîb el-Bağdâdî (463/1071)'nin *Takyîdu'l-İlm* adlı eserinde bulabilmekteyiz. Bu arada her merhale ile ilgili geniş, derli toplu bilgi bulabileceğimiz modern araştırmalar da yapılmıştır. Bunların belki de en önemlisi, Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin, Türkçe'mize, "*İlk Devir Hadis Edebiyatı*" adıyla tercüme edilen çalışmasıdır.⁹ Bundan başka, Yusuf el-Âş'in, *Takyîdü'l-İlm*'e yazdığı Önsöz, Prof. Muhammed Hamidullah'ın, Hemmam b. Münebbih'in *Sahîfe*'sini neşrederken verdiği bilgiler, Muhammed Accâc el-Hatîb'in master çalışması olan *es-Sunnetu Kable't-Tedvin'i*; Türkçe

⁷ Bk. Ali Yardım, *Hadis II*, s. 7-39.

⁸ Hadis rivâyeti ve öğretimi ile meşhur olmuş ilk dönem bilginlerinin, tabakât kitaplarında bulunan hayat hikayeleri incelendiğinde, sözü edilen türden pek çok rivayetle karşılaşılabılır. Yazılı hadis belgelerinin miktarları hakkında verilen bilgilerin önemli bir kısmı abartma olarak düşünülse bile, bunlar ilk dönemlerde hadislerin yazılı belge olarak mevcut olduğu konusunda bize bir kanaat vermektedirler.

⁹ Bk. dipnot: 7.

çalışmalardan, Talât Koçyiğit'in doktora tezi olarak hazırladığı *Hadislerin Toplanması ve Yazı ile Tesbiti* önemlidir.¹⁰ Ayrıca Talât Koçyiğit'in, *Hadis Tarihi* adlı eseri ile Ali Yardım'ın *Hadis I-II* adlı kitabında bu konulara dair geniş bilgi verilmektedir.¹¹ Bize göre bu çalışmalar, hadislerin yazılı belge haline getirilişinin ve tasnifinin, çok erken dönemlerde başladığını açık bir şekilde göstermektedirler.

Ma'mer b. Râşid'in tasnif döneminin ilk örneklerinden olan *el-Câmi'* adlı eseri, hadisin kitâbet ve tedvininden sonraki bir merhale olan tasnif dönemi ile ilgili bilinen en önemli ve ilk belgelerden olması sebebiyle büyük bir önemi haizdir. Eser hakkındaki bilgileri, pek çok temel hadis kitaplarında bulabilmekteyiz. Bu bilgilere, bilhassa ilk dönem usul kitaplarında Ma'mer ve eserinin adının zikredilmesi ve kısa bilgiler verilmesi şeklinde rastlamaktayız.¹² Fuad Sezgin ve Harald Motzki'nin yaptıkları türden, hadislerin rivâyet tariklerindeki kitap sahibi râvilerin incelenmesi metoduyla,¹³ başka bir deyişle, hadis metinlerini ihtiva eden ilk dönem hadis kaynaklarındaki isnadlarda, Ma'mer b. Râşid'in adının geçtiği tariklerin kontrol edilmesi ve onun 'bağlantı noktası' olma özelliği taşıdığına tespiti, buradan hareketle de Ma'mer'in, usul kaynaklarımızda belirtildiği gibi, kitap sahibi bir râvi olduğunun ortaya konması yoluyla da ulaşılabilmektedir. Hem vesika niteliği taşıyan metin ve usul kaynaklarından öğrendiklerimizle, hem de isnadlar üzerinde yapılan araştırmalarla ve başka modern çalışmalarla hadislerin tasnifi, sıhhati ve güvenilir bir şekilde zamanımıza ulaşmış olması konusunda güçlü destek sağlayan bilgilerle, hadis hakkında doğru sonuçlara ulaşmak mümkündür. Bu nedenle problemin çözülmesi için elimizde güvenilir çok bilgi ve belge mev-

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Ali Yardım, *Hadis II*, 7-63.

¹¹ Eserlerin baskı tarihleri ve yerleri hakkında "Bibliyografya" da bilgi verilmiştir.

¹² Râmehurmuzî, s. 611. Hâkim, İbnu's-Salâh ve el-Hatîb el-Bağdâdî'nin usule dair eserlerinde, tasnifle ilgili meselelerden söz edilirken, kısa bilgiler verilmektedir. Ayrıca biyografî kaynakları da, Ma'mer'in biyografisinden söz ederken eseri hakkında bilgiler aktarmaktadırlar.

¹³ Bk. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 203-304; Motzki, a.g.m., s. 9-22.

cutken böyle açık gerçekleri, güvenilemez bilgilere dayandırmaya bizce gerek yoktur.

B. MA'MER B. RÂŞİD (ö.154/771)

Ma'mer b. Râşid el-Ezdî'nin künyesi, Ebû Urve'dir; Ebû Amr da denir.¹⁴ Basra'da doğmuş,¹⁵ sonra Yemen'in San'a şehrine yerleşmiştir.¹⁶ Hâfız, muhaddis, müfessir ve fakihtir. *Tefsir*'i ile hadise dair *el-Câmi'* i vardır.¹⁷ Ma'mer'in *el-Câmi'* i olarak kabul edilen bir miktar hadis, Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'inin sonunda basılmıştır.¹⁸

Hemmam b. Munebbih (101/719), Amr b. Dînar (126/744), Katâde b. Diâme (118/736), Muhammed b. Muslim b. Şihab ez-Zuhrî (124/742), Eyyûb es-Sahtiyânî (131/748), Mansur b. el-Mu'temir (132/750), Suheyl b. Ebû Sâlih (138/755) ve Hişam b. Urve (146/763) den hadis rivâyet etmiştir. Babası da hadis ilmi ile meşgul olmuştur ve Ma'mer'in, ondan da rivâyetleri bulunmaktadır.¹⁹

Hocaları, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Amr b. Dînar, akranlarından Sa'id b. Ebû Arûbe (156/773) ve Şu'be b. el-Haccac (160/ 776), Sufyan es-Sevrî (161/778) ve Sufyan b. Uyeyne (198/814), Abdullah b. el-Mübârek (181/797), tarihçi Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (207/823) ile Mu'temir b. Süleyman (187/803)'in, ondan rivâyetleri vardır. Tabiî ondan en çok hadis rivâyet eden, meşhur öğrencisi

¹⁴ Buhârî, *Târîhu'l-Kebîr*, VII, 378.

¹⁵ İbn Nedim, Kûfeli olduğunu zikreder, bk. *Fihrist*, 429.

¹⁶ İbn Kuteybe, *Maârif*, s. 506; Mizzâ, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXVIII, 309.

¹⁷ Zehebî, *Tezkire*, I,190; Ziriklî, *A'lâm*, VIII, 190; Kehhâle, *Mu'cem*, XII, 309; F. Sezgin, *GAS*, I, 291.

¹⁸ *El-Musannef*, X, 379 dan, aynı cildin sonuna kadar ve XI. Cildin tamamı.

¹⁹ *El-Musannef*, IV, 223, no: 7582.

Abdurrazzak b. Hemmam (211/827) dır.²⁰ İmam Şâfi'î (204/819)'nin de Ma'mer'den rivâyetleri bulunmaktadır.²¹

O, sika olarak nitelendirilmiştir. Hadis bilginlerinin, Ma'mer'i öven ve tevsik eden pek çok sözü, kaynaklarımızda zikredilir. Bunlardan belki en önemlisi, Ali b. el-Medînî (234/777) nin, Ma'mer'in, hocalarından öğrendiği hadisler ile Medine, Mekke, Basra ve Kûfe'nin ilmîni şahsında topladığını ifade etmiş olmasıdır. Said b. Ebû Arûbe'nin de ondan hadis almakla öğündüğünü kaynaklarımız nakletmektedir.²² İbn Sa'd'ın, üçüncü tabaka ricâlinden saydığı Ma'mer,²³ aynı zamanda hadisi ilk tasnif eden bilginlerdendir.²⁴

Rivâyetlerinden, Abdurrazzak'ın ondan yazdığı onbin hadisin²⁵ altıbinden fazlası, Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'i içinde,²⁶ binbeşyüz kadarı da aynı eserin sonunda olmak üzere,²⁷ toplam sekizbine yakını, Abdurrazzak ve öğrencileri sayesinde zamanımıza ulaşmıştır. Bu husus, hadislerin tedvin ve tasnifi bakımından büyük önem arz etmektedir.

²⁰ Mizzî, a.g.e., XXVIII, 304-305; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VII, 56.

²¹ Halilî, *İrşad*, s.19.

²² İclî, *Ma'rifetu's-Sikât*, II,133; Mizzî, a.g.e., XXVIII, 308-310; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VII, 8-10.

²³ İbn Sa'd, *Tabakât*, V,546.

²⁴ Râmehurmuzî, *el-Muhaddisu'l-Fâsil*, s. 6II; Suyûtî, *Tedrib*, I, 89.

²⁵ Zehebî, a.g.e., VII,11.

²⁶ Bizim tespitimize göre, Abdurrazzak tarafından Ma'mer'den alınarak *el-Musannef*'te rivayet edilen hadislerin sayısı 6129'dur, bk. Mirza Tokpınar, *Abdurrazzak b. Hemmam ve El-Musannef*, s. 26.

²⁷ Matbu numaralamaya göre, *el-Musannef*'in sonundaki Ma'mer 'in *el-Câmi*'ine ait hadislerin sayısı 1614'dür.

Ma'mer, Hemmam b. Munebbih'in, Ebû Hureyre (59/679) den rivâyet ettiği, *es-Sahifetu's-Sahîha*'nın da râvisidir.²⁸ Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'inin içinde zamanımıza ulaşan Zuhrî'nin *el-Meğazî*'sini de Abdurrazzak, ondan rivâyet etmiştir.²⁹ Ma'mer tarafından rivâyet edilen bu iki eser, Hadis ve İslâm Tarihi ilimleri için çok değerlidirler ve Ma'mer bu eserlerle, her iki ilmin tarihinde çok önemli bir yer işgal etmektedir.

İbn Kuteybe (276/889), *el-Maârif*'inde zikrettiği Şî'a listesinde, her ne kadar Ma'mer'in adını sayarsa da,³⁰ bu bilgi güvenilir olmaktan uzaktır. Çünkü bu listede, belki bir kaç şahıs hariç, Şîilikle ilgilerinin olmadığı kesin olarak bilinen pek çok bilginin de adı bulunmaktadır. Hilafete liyakat konusunda yalnızca, Hz. Ali'yi Hz. Osman'a tafdil eden bu bilginlerin, toplum tarafından önder kabul edildikleri için, iktidar sahipleri veya iktidar yanlıları tarafından, belki de, toplumu etkilemesinler diye, Şîi oldukları ileri sürülmüştür. Zaten ilk dönemlerde bunlar hakkında, farklı anlamlarda olmak üzere, Şîilik değil, "teşeyyu"un söz konusu edildiğini bilmekteyiz. Teşeyyu' ayrı bir

²⁸ Prof. Dr. Muhammed Hamidullah tarafından yayınlanan bu *Sahife*, üç mütercim tarafından ayrı ayrı Tükçeye tercüme edilmiş ve basılmıştır:

1-İlk Hadis Mecmualarından Hemmam b. Münebbih'in HadisMecmuası, trc. Rağib İmamoğlu, Ankara 1966,

2-Hemnam b. Munebbih'in Sahifesi, trc Dr. Talat Koçyiğit, Ankara 1967,

3-Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemnam b. Munebbih, trc. Kemâl Kuşcu, İstanbul 1967. "Sahife" hk. bilgi için bk. M. Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s.236-237; Ali Yardım, *Hadis II*, s.56; Talât Koçyigit, *Hadis Tarihi*, s.56-62.

²⁹ *El-Musannef*, V, 313 den, cildin sonuna kadar. İbn Nedim, *el-Meğazî*'yi, Ma'mer'in eseri olarak zikreder, bk. *Fihrist*, s. 429; F. Sezgin de aynı bilgiyi verir, bk. GAS., I, 291.

³⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 624.

araştırma konusu olacak kadar önemli olmakla birlikte,³¹ İbn Hacer (852/1448)in bildirdiğine göre, ilk dönemlerdeki anlamı, yalnızca hila-fete liyakat konusunda Hz. Ali'nin Hz. Osman'a tafdîl edilmesinden ibarettir.³² Biz konumuzla ilgili olarak şu kadarını belirtelim ki, Abdurrazzak'ın, Ma'mer'den rivâyet ettiği, hadis, ictihad ve fetvalar-dan müteşekkil, yaklaşık sekizbin rivâyet içinde, Ma'mer'in Şîf oldu-ğunu gösterebilecek miktarda rivâyet bulunmamaktadır. Şayet o Şîf olsaydı, Şîfliği destekleyen pek çok rivâyet eserinde bulunurdu. Aslın-da Abdurrazzak'ın ondan naklettiği rivâyetlerden hareketle Ma'mer b. Râşid'in, selefî akîdeye mensup olduğunu söyleyebiliriz. Onun, fıkıhta da büyük bir bilgin olduğu, El-Musannef'taki, kendisinden nakledilmiş bulunan ictihad ve fetvalardan anlaşılmaktadır. O, hadis tenkidinde, cerh ve ta'dîlde söz sahibi bir bilgindir³³ ve hüccettir.³⁴

Ma'mer, San'a'da vefat etmiştir,³⁵ fakat vefat tarihi ihtilaflıdır. Kaynaklarda H. 152, 153 ve 154 tarihleri zikredilmektedir. Yahya b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel H. 154 senesinde vefat ettiğini söylemekte-dirler.³⁶ Yahya ve Ahmed, vefat anında Ma'mer'in yanında bulunan öğrencisi Abdurrazzak'ın³⁷ öğrencileri olduklarından, bu konuda onla-rın sözlerinin tercih edilmesi, daha güvenilir görünmektedir.

C. MA'MER B. RÂŞİD'İN EL-CÂMİ'İ

³¹ Teşeyyu' hk. bk. Mirza Tokpınar, *a.g.t.*, s. 203.

³² İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tezhîb*, I, 63 (Eban b. Tağlib'in tercemesini verirken).

³³ Zehebî, *Zikru men Yu'temedu Kavluh*, s.175.

³⁴ Irâkî, *el-Beyân ve't-Tavdîh* s.268; İbnu'l-'İmâd, *Şezerât*, I, 299.

³⁵ Halîlî, *İrşâd*, s. 19.

³⁶ Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl*, XXVIII, 310-311; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, VII,14-15.

³⁷ İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 546.

Hadis ilminde câmi', en az sekiz kitâb'ı ihtiva eden bir hadis mecmuası türünün adıdır. Ancak, Ma'mer b. Râşid'in eseri hakkında elimizdeki bilgilerden hareketle onun, câmi' türü eserlerden olduğunu söylememize imkân yoktur.³⁸ Sözünü ettiğimiz özellikteki câmi'lerin ortaya çıkışı daha sonra olduğu için bu kelimenin, eserin türünü değil, özel adını gösterdiğini söyleyebiliriz.

El-Câmi' in aslı sanılan iki nüsha zamanımıza ulaşabilme imkânı bulmuştur. Bunlardan birisi Ankara Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi, İsmail Sâib Sencer koleksiyonunda Prof. Dr. M. Tâvit et-Tancî tarafından bulunmuş, diğeri de, Prof. Dr. Fuad Sezgin tarafından Feyzullah Efendi Kütüphanesinde (bugünkü adı, Millet Kütüphanesi'dir) keşfedilmiştir.³⁹ Ma'mer'in *el-Câmi'* i, hadis kaynaklarımızın adını sık sık zikrettikleri bir eserdir

D. NÜSHALAR

İstanbul Nüshası

Hakkında Fuad Sezgin'in önemli bir makale yazdığı bu nüsha,⁴⁰ İstanbul Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi kısmı, 541 numarada kayıtlı olan yazmanın, 92a-213a varakları arasında bulunmaktadır. Bu, aynı zamanda matbu *el-Câmi'*in basımında esas alınmıştır.⁴¹ Muhakkık, nüsha hakkında önemli bilgiler vermektedir. Muhakkık tarafından bilgi verilmeyen bazı özelliklere sahip olduğu da tarafımızdan gözlenen, ancak konumuzla ilgili olmadığı için söz konusu etmediğimiz bu nüsha, H. 606

³⁸ Câmi'ler hk. bilgi için bk. Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustatrafe*, s. 41-42; Yusuf Özbek, *Hadis Literatürü*, s. 37; Ali Yardım, *Hadis II*, s. 80-83.

³⁹ Ali Yardım, *a.g.e.*, s. 57.

⁴⁰ Bk. a.y.

⁴¹ İstinsahında çok büyük eksiklikler ve bozukluklar görünen nüsha hakkında Fuad Sezgin'in verdiği bilgiler için bk. *a. g. m.* s.129-134.

(M. 1209) tarihinde istinsah edilmiştir.⁴² Bu nüshanın *el-Câmi*'in aslının sahip olduğu özellikleri taşımadığı görülmektedir, bunlar ayrı bir başlıkta açıklanacaktır.

Ankara Nüshası

Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi İsmail Sâib Sencer Kısmı, 2164 numarada kayıtlı olan bu nüsha, bir araştırma ile ilim çevrelerine tanıtılmıştır.⁴³ Bu araştırmadaki nüshayı tanıttıcı varak, kap ve hat özellikleri hakkında verilen bilgiler araştırmamızla ilgili olmadığı için onları bir tarafa bırakacak olursak, çalışmamızla ilgili olan şu hususlar önemlidir: Eser, H.364 (M.975) tarihinde Kesir b. Halef b. Sa'd el-Murâdî(?) tarafından istinsah edilmiş ve on cüz'e bölünmüştür. Matbu nüsha ile bu nüsha arasında farklılıklar mevcuttur. Bazı metinler bu nüshada bulunduğu halde matbu esere alınmamıştır. Bazı bab başlıkları matbu *el-Câmi*' de yoktur ve bir kısım zor okunan metinler de atlanmıştır. Eserin toplam olarak yüzde yirmisi, yani yaklaşık iki cüzü eksiktir.⁴⁴ Bu nüsha ile ilgili çalışmada, nüshanın ihtiva ettiği hadis sayısı hakkında bilgi verilmemekte, fakat matbu kısımdan çok az farklı olduğu anlaşılmakta,⁴⁵ ayrıca nüshanın içeriğine bakıldığında aslının taşıdığı özelliklere sahip olmadığı tespit edilmektedir. Bu özelliklerin neler olduğu ileride açıklanacaktır.

3. Matbu el-Câmi'

Habiburrahman el-A'zamî'nin tahkikiyle, Abdurrazzak b. Hemmam (211/827)'ın *el-Musannef*'inin sonunda (X. Cilt, s. 379dan,

⁴² Geniş bilgi için bk. Bünyamin Erul. *a.g.m.s.* 125-133.

⁴³ Bk. Dipnot, 4

⁴⁴ a.y., s.130-133.

⁴⁵ Bk. a. y. s. 131-133. Burada belirtilen eksiklik, toplam metin olarak iki sayfaya ulaşmamaktadır. Bizim tespitimize göre eserin aslından yaklaşık sekiz bin civarında hadis eksiktir.

XI. Cildin sonuna kadar) basılan *el-Câmi'* . Ankara nüshası gibi, cüzlere bölünmemiştir. Tasnifinde kitâb başlıkları kullanılmamış, yalnızca bablara göre tasnif edilmiştir. Eser, 282 bab ve 1614 liadis ihtiva etmektedir. Babların tertibinde konu **bütünlüğü** gözetilmemiştir. Ahkâma dair hadis çok az olduğu gibi, **isnaddan râvi düşmesi** sebebiyle pekçok isnadda inkıta görülmekte ve bu yüzden kim oldukları bilinmeyen râviler tarafından hadisler rivâyet edilmektedir. Merfû' hadisin sayısı da Ma'mer'in hadis ilmindeki mevkiine ve yaşadığı **döneme** uygun düşmeyecek kadar azdır. **Isnadların** bu durumu bilinmediği için, ilim çevrelerinde Ma'mer'e ait bir eser olarak çok güvenilir olduğu sanılmakta ve bazı yeni araştırmalarda da kullanılmaktadır. Özellikle hadis çalışmaları bakımından **bu hususa dikkat** etmek gerekmektedir.

Eserin rivâyet tekniği bakımından **taşıdığı** eksiklikler, onun, bizzat Ma'mer tarafından bu haliyle **rivâyet edilmiş** olamayacağı ihtimalini akla getirmektedir. **Çünkü** Ma'mer'in sika ve güvenilir bir meşhur hadis bilgini olarak bilinmesi ile eserdeki önemli eksiklikler bağdaştırılamamaktadır. Yukarıda belirtilen eksiklerin dışında, eserde görülen zayıf ve mevzu rivâyetler,⁴⁶ hadislerine güvenilemeyeceğini göstermektedir. Ayrıca baskıya esas alınan İstanbul nüshasının cüzlere bölünmeyip Ankara nüshasının **bölünmüş** olmasından, **her iki nüshanın** da eserin aslı olamayacakları ve sonradan bir müdahale ile mevcut duruma getirilmiş olabilecekleri ihtimalini akla getirmektedir.

---

⁴⁶

Ma'mer'in, *el-Câmi'*indeki rivayetlerin **güvenilirlikleri** hakkında özel bir çalışma yapmak gerekmektedir. Fakat güvenilemeyecek rivayetlerin **sayılarının** çok olduğu görülmektedir. Örnek olarak, isnadlarda görülen eksiklikler nedeniyle zayıf rivayetler için bk. 19545, 19573,19602,19605, **ravinin zayıflığı** sebebiyle zayıf kabul edilen metinler için bk. 19825, 19831,19878, 19975, 19976; mevzu rivayetler için bk. 19861, 20426, 20456, 20646. Nitekim Bünyamin Erul da yerinde bir tespitle, rivayetlerin **çoğunun** mürsel ve **ma'nikati'** olup muttasıl olanların **sayısının** diğerlerine göre daha az olduğunu, isnadların **çoğunda** müphem ve mechûl râvi bulunduğunu belirtmektedir (bk. *a.g.m.*, s. 127).

E. KAYNAKLARDAKİ BİLGİLERE GÖRE EL-CÂMİ'

Kaynaklarımızda *el-Câmi'*in adı zikredilmekte,⁴⁷ fakat muhtevası ve özellikleri hakkında geniş bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber, Ma'mer'in öğrencisi Abdurrazzak b. Hemmam tarafından rivâyet edilen *el-Câmi'*in, kaynaklarımızdaki bilgilere göre musannef bir eser olması gerekmektedir.⁴⁸ Nitekim zamanımıza ulaşan nüshalar da, bablara göre tasnif edilmiş durumdadırlar. Eserin muhtemel bazı özelliklerini tespit için, musannıfı hakkındaki rivâyetlerden hareketle de bir takım bilgilere ulaşabilme imkânımız bulunmaktadır. Zamanımıza ulaşan *el-Câmi'* nüshalarındaki hadis miktarı ikibine ulaşmadığı halde, kitabın râvisi Abdurrazzak'ın, Ma'mer'den onbin hadis yazdığı bilinmekte⁴⁹ ve bu bilgi bizim, *el-Câmi'* de en azından onbine yakın, hadis bulunması gerektiğini düşünmemize neden olmaktadır. Ayrıca, Ma'mer'in, *sünen'i*, yani ahkâm hadislerini topladığına dair önemli bir bilgi de kaynaklarımızda aktarılmaktadır.⁵⁰ Öyleyse, *el-Câmi'*deki hadislerin en azından önemli bir kısmının, ahkam hadisleri olması gerekmektedir. Eser hakkındaki bu bilgileri birer cümle ile şöyle sıralayabiliriz, *el-Câmi'*:

Musannef bir eserdir.

Onbine yakın sayıda hadis ihtiva etmelidir.

Hadislerinin çoğu, ahkâm hadisleri olmalıdır.

Ma'mer, güvenilir bir râvi ve münekkit-muhaddis olduğu için, rivâyetlerinin tamamına yakınının, güvenilir olması gerekir.

---

⁴⁷ İbnu'l-Hayr el-İşbilî, *Fehrese*, s. 126; Kâtip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, II, 1712; Kettânî, *Risâletü'l-Müstatrafe*, s. 40.

⁴⁸ Râmehurmuzî, a.g.e. s. 611.

⁴⁹ Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffaz*, I, 190.

⁵⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kâtu'l-Kulûb*, I, 324-325.

5. Abdurrazzak'ın, el-Musannef'te, Ma'mer'den rivâyet ettiği hadislerin büyük bir kısmını ihtiva etmelidir.

F. KARŞILAŞTIRMA

Haklarında bilgi verilen yazma nüshalarda, her ikisinde de bu özellikleri ve muhtevayı görememekteyiz. Bunları yukarıdaki gibi maddeler halinde açıklayacak olursak:

Zamanımıza ulaşan *el-Câmi'*, her hangi kitap ismi zikredilmeden bablara ayrılarak tasnif edilmiş olsa da, o, musannef bir eserdir. Elimizde onun yalnızca bablara veya önce kitâblara sonra bablara göre tasnif edildiğine dair bir bilgi bulunmadığı için, aslı da yalnızca bablara göre tasnif edilmiş olabilir diyerek, bu özellik bakımından zamanımıza ulaşan nüshaların *el-Câmi'* in aslının taşıdığı, 'tasnif edilme' özelliğine sahip olduğu kabul edilebilir.

On bin civarında hadis ihtiva etmeleri beklenirken, mevcut hadis sayılarının ikibine bile ulaşmaması⁵¹, *el-Câmi'* in aslının özelliklerini taşımadıklarını göstermektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi mevcut nüshalarda ahkâma dair hadis, yok denecek kadar azdır. Sanki, özellikle ahkâm hadisleri alınmamış gibidir. Halbuki ondan aldığı hadislerle eserinin yaklaşık üçte birini oluşturan Abdurrazzak'ın *el-Musannef'*inde Ma'mer'den rivayet edilen pek çok ahkâm hadisi bulunmaktadır. Çünkü, Ma'mer'in rivayet ettiği ahkâma dair hadisleri Abdurrazzak, seçip kendi eseri *el-Musannef'*te rivayet ettiği için, adı geçen nüshalarda bulunmamaktadır. Bu bakımdan da yazmalar, *el-Câmi'* in çok önemli bir içerik özelliğini taşımamaktadırlar.

Ma'mer, sika yani güvenilir, münekkit-muhaddis iken, zamanımıza ulaşan nüshalarda râvi isminin düşmesi nedeniyle isnadı munkatî', yahut zayıf olduğu bilinen râvilerce rivâyet edilmiş hadisin miktarı, bu nüshalardaki ikibine yakın hadis sayısına ve Ma'mer'in hadis ilimindeki mevkiine göre, kabul edilemeyecek miktardadır. Ayrıca, özel bir çalışma gerektirmekle birlik-

⁵¹ Bu nüshalardan çok az farklı olan matbu *el-Câmi'* de 1614 hadis bulunmaktadır.

te bu hadislerden önemli bir miktarının zayıf ve mevzu olması, Ma'mer'in, yukarıda kısaca açıkladığımız güvenilirliği ile ilgili bilgilere de tamamıyla ters düşmektedir.

*El-Câmi'*de, Abdurrazzak'ın, Ma'mer'den alıp *el-Musannef*'te rivâyet ettiği hadislerden yalnızca bir tanesi bulunmakta,⁵² Ma'mer'in, Abdurrazzak'ın eserindeki diğer rivâyetleri ise görülememektedir. Bu da bize, *el-Câmi'* sanılan kısımdaki hadislerin, Abdurrazzak'ın seçmesinden artakalan ve *el-Musannef*'e alınmayan, belki de alınmaya değer bulunmayan hadisler olduğunu göstermektedir. Eğer böyle bir durum söz konusu olmasaydı *el-Câmi'*, Abdurrazzak'ın en çok hadis aldığı kaynak olduğu için, *el-Musannef*'teki Ma'mer'den rivâyet edilen hadislerin tamamına yakın bir kısmını, hiç olmazsa önemli bir miktarını ihtiva etmesi gerekirdi.

Bu iki nüsha, Ma'mer'in *el-Câmi'*i olmadıklarına göre, peki *el-Câmi'* ve hadisleri yok olmuş gitmişler midir? Tabii ki hayır. Adı kaynaklarımızda mevcut, fakat zamanımıza ulaşma imkânı bulamamış başka pek çok hadis kaynağı hakkında olduğu gibi, Ma'mer'in rivâyet ettiği hadisler de *el-Câmi'* mevcut iken alınmış ve hadis literatürüne katılmıştır. Başta *el-Kutubu's-Sitte* olmak üzere ilk dönem hadis kaynaklarında Ma'mer'den rivâyet edilen pek çok hadis görmekteyiz.⁵³ En önemlisi ise, Ma'mer'den onbin hadis yazdığını söyleyen Abdurrazzak, daha önce de belirttiğimiz gibi, *el-Câmi'* den yaklaşık altıbin hadis almış ve bunları *el-Musannef*'te rivâyet ederek zamanımıza ulaştıklarını sağlamıştır. Eserine dahil etmediği ikibine yakın bir miktarını da eserinden ayrıca rivâyet etmiş ve *el-Câmi'* in hadislerinden sekizbine yakınını kaybolmaktan kurtarmıştır. Eğer, Ma'mer'in *Câmi'*indeki hadislerle ulaşılmak istenirse, rivâyetlerinden altıbin kadarının Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'inde olduğu bilinmeli, eserin tamamına yakın bir kısmına, bu yolla ulaşılacağı unutulmamalıdır.

SONUÇ

⁵² Bk. *el-Câmi'*, no: 20071; *el-Musannef*, no: 9219.

⁵³ *El-Kutubu's-Sitte*'de 1113 hadis Ma'mer'den alınmış ve onlarla ihticac edilmiştir, bk. *Mevsûatu'l-Hadisi 'ş-Şerîf*, CD.

Zamanımıza ulaşmış Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi'* i olduğu sanılan nüshalar bizce, Ma'mer'in eserinin ne aslı ne de tamamıdır. Çünkü eserin bir kısmını ihtiva eden bu nüshalarda binbeşyüzden biraz fazla hadis bulunmaktadır. Halbuki, Abdurrazzak'ın Ma'mer'den onbin hadis yazdığı bilinmektedir.

Yukarıda belirtilen nedenlerle eserin aslının özelliklerini tespit edebilmek için, kaynaklarda aktarılan bilgileri esas almamız gerekecektir. *El-Musannef*'de Abdurrazzak'ın, Ma'mer'den rivâyet ettiği pek çok ahkâm hadisiyle de doğrulandığı gibi, Ma'mer'in, *sünen*'i yani ahkâma dair hadisleri topladığı rivâyet edildiği halde, *el-Câmi'* sanılarak, matbu *el-Musannef*'in sonuna ilave edilen rivâyetler içinde, ahkâma dair hadis çok az bulunmaktadır. Eğer söz konusu kısım, Ma'mer'in *el-Câmi'* i olsaydı hem ahkâma dair hadislerden müteşekkil olmalıydı, hem de *el-Musannef*'teki Ma'mer'e ait hadislerin belki tamamını değil ama hiç olmazsa önemli bir kısmını ihtiva etmeliydi. Çünkü kaynaklarda Ma'mer'in hadise dair eseri olarak yalnızca *el-Câmi'* i zikredilmekte ve Abdurrazzak'ın kaynak olarak kullanabileceği Ma'mer'e ait, başka bir eserinden de bahsedilmemektedir. Halbuki *el-Câmi'* de, *el-Musannef*'te rivâyet edilen hadislerden yalnızca bir tane bulunmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla Abdurrazzak, hocasının kitabından altıbinden fazla rivâyeti seçmiş, kendi eseri *el-Musannef*'e almış, eserine almadıklarını da, belki hocasına hürmeten, belki de kaybolmalarına gönlü razı olmadığından, öğrencilerine okutmuş, bu esnada açıklayıcı bilgi ve rivâyetler de nakletmiş; bu hadisleri de râviler daha sonra *el-Musannef*'in sonunda rivâyet etmişler; Ma'mer'in *el-Câmi'* i sanılan kısım böylece oluşmuş ve istinsah edilerek de zamanımıza ulaştırılmıştır.

Kısaca, mevcut bilgilerden anlaşıldığına göre, *el-Câmi'*in aslının yaklaşık onbin hadis ihtiva eden, *el-Musannef*'teki Ma'mer'den rivâyetleri de içinde bulunduran ve çoğu ahkâma dair hadislerden oluşan, büyük bir eser olması gerekmektedir. Halbuki *el-Câmi'* olduğu iddia edilen nüshalarda bu özelliklerin hiç birisi bulunmamaktadır. Bu durum da, bizim, söz konusu nüshaların *el-Câmi'* değil, ondan zamanımıza ulaşan az miktarda hadisi ihtiva eden nüshalar oldukları yolundaki kanaatimizi doğrulamaktadır. Ancak *el-Câmi'* deki hadislerin yok olup gittikleri sanılmamalıdır. Çünkü Ma'mer'in öğrencisi

Abdurrazzak, onların altıbin kadarını eserinde rivayet ederek zamanımıza ulaşmalarını sağlamıştır.

BİBLİYOĞRAFYA

- Abdurrazzak b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, (thk. Habiburrahman el-A'zamî, I-XI, Beyrut 1390/1970-1392/1972.
- El-Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu'fî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-XI, Beyrut 1986.
- Ebu Tâlib el-Mekkî, Muhammed b. Ali, *Kâtu'l-Kulûb*, I-II, Kahire 1381/1961
- Erul, Bünyamin, *Ma'mer b. Râşid'in el-Câmi' Adlı Eserinin Kadim Bir Nüshası"*, İslâmiyât, C.I Sayı, 2, ss. 125-133, Ankara 1998 .
- Halilî, el-Halil b. Abdullah b. el-Halil el-Kazvinî, *el-İrşâd fî Ma'rifeti Ulemâi'l-Hadis*, Beyrut 1993.
- İclî, Ahmed b. Abdullah b. Salih, *Ma'rifetu's-Sikât*, I-II, Medine 1985.
- İrâkî, Ahmed b. Abdurrahim b. el-Huseyn, *el-Beyân ve't-Tavâih*, Beyrut 1980.
- İbnu'l-Hayr el-İşbilî, Muhammed b. Hayr b. Ömer, *Fehrese*, Kahire 1963.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Muslim b. Kuteybe, *el-Maârif*, Kahire ts.
- İbn Nedim, Muhammed b. Ebu Yakub, *el-Fihrist*, Beyrut 1994.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd ez-Zührî, *et-Tabakâtu'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1968.
- İbnu'l-İmâd, Abdü'l-Hayy el-Hanbelî, *Şezerâatu'z-Zehab*, I-VIII, Beyrut ts.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn*, I-II, İstanbul 1971.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I-XV, Dimeřk 1957-1961.
- Kettânî, Muhammed Ca'fer, *er-Risâletu'l-Mustatrafe*, Beyrut 1986, (trc. Yusuf Özbek, Hadis Literatürü, İstanbul 1994).
- Koçyiğit, Talât, *Hadis Tarihi*, Ankara 1981.

- Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, Abdurrazzak'ın *el-Musannef*'inin sonundaki Ma'mer 'e ait bazı hadisler, Beyrut 1972.
- Mizzî, Ebu'l-Haccac Cemaluddin Yusuf, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, Beyrut 1985-1992.
- Motzki, Harald, "The *El-Musannef* of 'Abd al-Razzak al-San'ani as a Source of Authentic Ahadith of the First Century A.H.", *Journal of Near Eastern Studies*, 50 (1991), Chicago, pp.1-22.
- Râmehurmuzî, el-Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, Beyrut 1984.
- Sandıkçı, Kemâl, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991.
- Sezgin, Fuad, *Hadis Musannefâtının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i*, Türkiyât Mecmuası, İstanbul, 1955.
- , *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 2956
- , *GAS*, I, Leiden 1967.
- , *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, İstanbul 1956.
- Suyûtî, Celaluddin Abdurrahman b. Ebu Bekr, *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, (thk. Abdulvehhab Abdullatîf) I-II, Beyrut 1979.
- Tokpinar, Mirza, *Abdurrazzak b. Hemmam ve El-Musannefı* (yayınlanmamış doktora tezi) İzmir 1998.
- Yardım, Ali, *Hadis II*, İstanbul 1997.
- Zehebî, Şemsuddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ahmed et-Türkmânî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I-IV, Haydarabad 1375-1377/1955-1958.
- *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvud vd.) I-XXIII, Beyrut 1985.
- *Zikru men Yu'temedu Kavluhu fî'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, "Erbeu Resâil" içinde (thk. Abdulfettah Ebu Gudde), Beyrut 1990.
- Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, I-XIII, Beyrut 1969.